

آموزش حکمت اشراق

استاد سید یدالله یزدان پناه

تحقیق و نگارش

علی امینی نژاد

زمستان ۱۳۹۶

فهرست مطالب

۱	پیش‌گفتار
---	-----------

فصل اول: کلیاتی در باب حکمت اشراق

۵	۱. نمای فلسفه اسلامی پیش از شیخ اشراق
۶	چالش در فلسفه اسلامی مشایی
۶	عوامل بقای فلسفه در میان مسلمانان
۷	سیر دگرگونی فلسفه در اندیشه مسلمانان
۱۱	۲. زندگی علمی و سلوکی سهروردی
۱۶	۳. تحول اساسی در روش فلسفی
۱۶	جوهره فلسفه اشراق
۱۷	همراهی عقل و شهود در روش فلسفی
۱۹	عدم تعارض عقل و شهود (بحث و ذوق)
۲۳	تبیین جایگاه منطقی شهود
۲۶	تأثیر روش شهودی در اندیشه فلسفی
۲۷	تحول در مفهوم فیلسوف و حکیم
۲۸	اعتماد بر مکاشفه‌های اهل کشف
۳۰	۴. منابع حکمت اشراق
۳۰	حکمت‌های باستانی
۳۲	عرفان اسلامی
۳۴	شریعت اسلامی
۳۷	۵. نام‌های به‌کار رفته یا شایسته برای فلسفه سهروردی
۳۷	— حکمت اشراق
۳۹	— حکمت متعالیه
۴۰	۶. حیات حکمت اشراقی پس از سهروردی

۴۲	 کتاب‌شناسی توصیفی آثار اشراقی
۴۲	 الف) آثار شیخ اشراق
۴۷	 ب) آثار اشراقی پس از شیخ اشراق

فصل دوم: متافیزیک نوری حکمت اشراق

۵۰	 گفتار اول: مقدمات
۵۰	 ۱. معرفت نفس، نقطه آغازین متافیزیک نوری
۵۰	 گام نخست: علم حضوری نفس به خود
۵۳	 گام دوم: هویت نوری نفس
۵۴	 گام سوم: هویت نوری موجودات مافوق نفس
۵۵	 حیات و فیاضیت نور
۵۶	 ۲. تقسیم‌های نور و ظلمت
۵۹	 ۳. احکام کلی نور
۶۰	 — بداهت نور
۶۱	 — تشکیکی بودن نور
۶۳	 — شهود انوار نسبت به یکدیگر
۶۴	 — محبت و قهر در انوار
۶۸	 — اشراقات و سوانح در انوار
۷۰	 گفتار دوم: مراتب هستی در متافیزیک نوری
۷۱	 ۱. نورالانوار
۷۱	 اثبات نورالانوار
۷۳	 وحدت نورالانوار
۷۵	 دوام نورالانوار
۷۵	 نامتناهی بودن حق تعالی
۷۶	 علم باری تعالی
۷۶	 اول، علم ذات به ذات
۷۷	 دوم، علم ذات به ماسوا، پس از ایجاد
۷۷	 سوم، علم خداوند به ماسوا در مرحله عالم ماده
۷۸	 چهارم، علم خداوند به ماسوا پیش از ایجاد
۷۹	 پنجم، ارجاع علم حق تعالی به بصیر بودن
۷۹	 ششم، تغیر و تکثر در علم باری تعالی
۸۰	 حیات، قدرت، فیاضیت ذاتی و عشق خداوند
۸۱	 عینیت صفات با ذات نورالانوار
۸۱	 قرب نورالانوار به اشیا و فاعلیت قریب او
۸۳	 طنین مباحث توحیدی عرفانی در کلمات شیخ اشراق

۸۵	۲. نور اقرب.....
۸۶	امتیاز نور اقرب از نور الانوار.....
۸۸	کیفیت افاضه نور اقرب از نور الانوار.....
۸۹	چگونگی انتشاء کثرت از نور اقرب.....
۹۰	۳. انوار قاهره طولی.....
۹۰	«تعداد انوار قاهره طولی».....
۹۲	فرایند علیت در میان انوار قاهره طولی و موجودات مادون.....
۹۳	۴. انوار قاهره متکافئه (ارباب انواع).....
۹۵	ادله اثبات مُثُل.....
۹۶	الف) دلیل شهودی.....
۹۸	ب) دلیل عقلی.....
۹۸	گستره مُثُل نوری.....
۹۹	عَرْضی بودن مُثُل.....
۹۹	تفاوت مُثُل نوری با نفوس.....
۱۰۰	کلیت مُثُل نوری.....
۱۰۱	اقسام ارباب انواع.....
۱۰۲	۵. عالم مُثُل معلقه (عالم مثال).....
۱۰۳	حقیقت عالم مثال نزد شیخ اشراق و ادله آن.....
۱۰۶	چگونگی تکوّن مُثُل معلقه در عالم مثال.....
۱۰۷	هویت نوری عالم مثال.....
۱۰۸	شهرهای عالم مثال.....
۱۰۹	کشف و تبیین واقعیت‌های مرتبط با عالم مثال.....
۱۰۹	عالم مثال و جّتیان و شیاطین و ملائکه.....
۱۱۰	عالم مثال و رؤیاها.....
۱۱۰	عالم مثال و کرامات، تمثالات صوری و اطلاع بر مغیبات.....
۱۱۲	عالم مثال و مسئله پس از مرگ و معاد.....
۱۱۳	۶. انوار مدبّره (یا نفوس ناطقه).....
۱۱۳	حقیقت نفس ناطقه.....
۱۱۴	اقسام نفس ناطقه (نفوس فلکی و غیر فلکی).....
۱۱۵	رابطه نفس و بدن.....
۱۱۶	علت هستی‌شناختی نفس و بدن.....
۱۱۶	روحانیه الحدوث بودن نفس.....
۱۱۷	رابطه نفس با قوای حیوانی و نباتی منطبع در بدن.....
۱۱۸	ابطال حافظه و خیال در نگاه سهروردی.....
۱۱۹	۷. عالم ماده و طبیعیات.....

۱۱۹	جایگاه هستی‌شناختی عالم ماده در حکمت اشراقی.....
۱۲۰	الف) حقیقت جسم.....
۱۲۱	ابطال هیولای اولی در بیان حقیقت جسم.....
۱۲۳	ابطال تخلخل و تکاثف حقیقی در بیان حقیقت جسم.....
۱۲۵	ب) هیولی در اصطلاح حکمت اشراق.....
۱۲۷	ج) نفی جوهریت صورت‌های نوعی.....
۱۳۰	د) عناصر از دیدگاه شیخ اشراق.....
۱۳۰	تعداد عناصر.....
۱۳۱	آتش و ویژگی‌های آن.....
۱۳۵	گفتار سوم: معاد.....
۱۳۵	۱. بقای نفس.....
۱۳۷	۲. تناسخ.....
۱۴۰	۳. معاد در نگاه شیخ اشراق.....
۱۴۲	گفتار چهارم: بازتاب اندیشه متافیزیک نوری در عرصه‌های دیگر.....
۱۴۲	۱. علم‌النفس اشراقی.....
۱۴۷	۲. اخلاق اشراقی.....
۱۴۸	۳. حکمت سیاسی شیخ اشراق.....

فصل سوم: دیدگاه‌های ویژه شیخ اشراق

۱۵۳	گفتار اول: دیدگاه‌های فلسفی.....
۱۵۴	۱. معقولات ثانوی.....
۱۵۵	پیشینه بحث معقول ثانی.....
۱۵۶	دیدگاه شیخ اشراق درباره معقولات ثانوی.....
۱۵۹	ماجرای معقول ثانی پس از شیخ اشراق.....
۱۶۱	۲. اصالت ماهیت و اعتباریت وجود.....
۱۶۴	نتایج فلسفی اصالت ماهیت.....
۱۶۴	الف) بحث جعل.....
۱۶۴	ب) تقدم بالتجوهر علت بر معلول.....
۱۶۵	ج) هویت ماهوی واجب الوجود.....
۱۶۶	د) نفی وجود به عنوان موضوع فلسفه.....
۱۶۶	۳. تشکیک.....
۱۷۰	اختلاف تشکیکی در نگاه شیخ اشراق.....
۱۷۴	ماجرای تشکیک پس از شیخ اشراق.....
۱۷۵	۴. تشخیص.....
۱۷۹	۵. مقولات.....

۱۸۳	گفتار دوم: دیدگاه‌های منطقی
۱۸۴	۱. تعریف مفهومی
۱۸۴	نقد‌های شیخ اشراق بر تعریف حدی ماهوی
۱۸۷	دیدگاه شیخ اشراق در باب تصورات و تعریفات
۱۹۱	۲. ارجاع همه قضایا به قضیه موجب کلیه ضروریه
۱۹۱	الف) ارجاع قضیه سالبه به موجب
۱۹۲	ب) ارجاع همه قضایا به قضیه کلیه
۱۹۴	ج) ارجاع همه قضایا به قضیه ضروریه
۱۹۶	۳. تقلیل بدیهیات به سه قسم
۱۹۹	گفتار سوم: دیدگاه‌های معرفت‌شناختی
۱۹۹	۱. حقیقت علم
۲۰۲	۲. علم حصولی و علم حضوری
۲۰۲	ویژگی‌های علم حصولی
۲۰۳	ویژگی‌های علم حضوری
۲۰۴	قلمرو علم حضوری
۲۰۵	قلمرو علم حصولی
۲۰۶	حقیقت علم حضوری
۲۰۹	۳. علم حضوری نفس در باب ابصار

فصل چهارم: تأثیرات مثبت شیخ اشراق بر فلسفه اسلامی

۲۱۸	نقش سهروردی در پیشرفت و تعالی روند فلسفه اسلامی
۲۱۸	ایجاد پویایی در فلسفه
۲۲۰	نجات فلسفه از بحران
۲۲۰	احیای لایه پنهان فلسفه مشاء
۲۲۱	پرتوان‌سازی و غنی کردن فلسفه
۲۲۳	گرایش به عرفان و نزدیک کردن عقل و دل
۲۲۴	طرح مباحث تأثیرگذار و جدید
۲۲۴	الف) عالم مثال منفصل
۲۲۴	ب) علم حضوری
۲۲۵	ج) علم واجب تعالی
۲۲۵	د) مُثُل افلاطونی
۲۲۶	بنیان نهادن یک نظام منسجم
۲۲۷	قرار دادن اصطلاحات
۲۲۸	حرکتی نو در منطق
۲۲۸	لزوم فراگیری حکمت اشراق

۲۲۹	الف) حکمت اشراق، حاوی برخی مباحث نو.....
۲۲۹	ب) نگرش تاریخی، لازمه کار فلسفی.....
۲۳۰	ج) ضرورت نگرستن به گفتگوی تاریخی میان فلاسفه.....
۲۳۱	د) واحد سیال بودن حکمت اسلامی.....
۲۳۱	هـ) وجود نکات درس آموز دیگر.....
۲۳۱	۱. مطرح کردن روش های مفید در کار فلسفی.....
۲۳۲	۲. جرئت سهروردی در اظهار نظر.....
۲۳۵	منابع و مأخذ.....

نمایه ها

۲۳۷	نمایه آیات.....
۲۳۹	نمایه روایات.....
۲۴۱	نمایه اشخاص.....
۲۴۵	نمایه کتاب ها.....

پیش گفتار

«سیاس و حمد خداوندی را سزااست که مشکور و معبود است و فیاض جود و واهب وجود، و شکر ابدی تنها از آن اوست و درود بی پایان، پاک و خجسته و فزاینده بر رسولان و انبیای او، به ویژه سرور ما محمد ﷺ و آل طیب و طاهرش باد»^۱.

فلسفه اشراق برآمده از شهود و تلاشی فلسفی آمیخته به نبوغ حکیم سهروردی است. وی با عرضه فلسفه اش توانست برای فلسفه مشاء در عین داشتن هیمنه و ریشه و نیز بهره‌مندی از بزرگانی بسیار برجسته همچون فارابی و بوعلی سینا، رقیبی جدی شود.

شیخ اشراق با تثبیت مباحثی همچون عالم مثال منفصل، مُثُل افلاطونی و علم حضوری حسی و پیشنهاد تبیین‌های نو مانند علم واجب - تعالی ذکره - و معاد جسمانی و طرح مسائل نو، همچون اعتباریت معقولات ثانی، اصالت ماهیت و تشکیک در ماهیت و نیز تأکید بر روش اشراقی و تعمیق آن، توانست دانش فلسفه را در عصر خود به شدت متأثر سازد.

وی مکتب اشراقی‌اش را براساس نظام نور و ظلمت و بر پایه روش اشراقی - بحثی بنیاد نهاد. تلاش وی برای مطرح کردن دستگاه سازوار و نظام‌مند نوری در آن عصر، مثال‌زدنی است. نظام فلسفی وی که او از آن به حکمت نوری یاد می‌کند و انسجام و سازواری آن به همراه مسائل فلسفی جدیدش از سویی و اصطلاحات نوپدیدش از سوی دیگر و روش اختصاصی اشراقی‌اش از سوی سوم، همه موجب آن شدند که مکتب جدیدی در برابر فلسفه مشاء پدید آید. از این‌رو، تنها با اندوخته‌های پیشینی از فلسفه مشاء، نمی‌توان این فلسفه را به خوبی دریافت. چنین امری سبب می‌شود بتوان روی فلسفه اشراق در قامت یکی از مکاتب مهم دوره سنت معقول اسلامی کاوشی مستقل انجام داد.

۱. ترجمه سخن سهروردی در پایان حکمة الاشراق، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۲، ص ۲۶۰.

از این رو نگارنده در سال‌های ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸ ش، در میان جمعی از فضلا در حوزه علمیه قم، به بحث و بررسی فلسفه اشراق مبادرت ورزید که حاصل آن، برآمدن کتاب حکمت اشراق بود که از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، با همکاری سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های دانشگاه (سمت) به چاپ رسید.

سپس نگارنده رساله‌ای در باب فلسفه اشراق نگاشت که شامل خلاصه و چکیده مباحث کتاب یادشده، به همراه برخی افزوده‌ها بود. این رساله نیز در جلد سوم کتاب درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، زیر نظر دکتر محمد فنائی اشکوری، از سوی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) و سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی (سمت) و در فصل یازدهم، با نام: حکمت اشراقی به چاپ رسید. در این رساله مباحثی همچون: کتاب‌شناسی توصیفی آثار سهروردی، فلسفه اشراق پس از سهروردی، دقایق علم النفس اشراقی، اخلاق اشراقی و نیز حکمت سیاسی اشراقی، افزوده شد که می‌تواند تکمیلی بر مباحث مطرح شده در کتاب حکمت اشراق باشد.

این رساله، متناسب با فضای کتاب درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، به اختصار نگاشته شد که بسیار خلاصه بوده از طرفی کتاب حکمت اشراق، تفصیل فراوان داشت. به نظر می‌آمد باید کتابی نگاشته شود تا چکیده همه مباحث کتاب حکمت اشراق را دربر داشته باشد و در عین حال به کوتاهی و اختصار رساله یادشده نباشد. پس از مشورت با مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، از حجت‌الاسلام والمسلمین علی امینی‌نژاد از فضلا و استادان برجسته حوزه علمیه قم، امر تدوین کتاب را بر عهده گرفت و بر پایه کتاب حکمت اشراق، و افزوده‌های رساله یادشده، کتابی متناسب و میانه حجم فراهم آورد، تا برخی جویندگان علم، که چندان نیازی به تفصیل و بسط فراوان ندارند، از مطالب فلسفی محروم نشوند. ایشان نیز با قبول این کار پرزحمت بر نگارنده منت فراوان نهاده‌اند.

بر این اساس، کتاب پیش رو، برخی تغییرهای ساختاری مباحث کتاب حکمت اشراق را به همراه افزوده‌های رساله یادشده دربر دارد. از سویی، برای تکمیل کار نگارش آنچه به نظر رسید، گفته و اعمال شد و کتاب به مرحله پایانی و چاپ خود رسید.

با نگارش این کتاب، در عمل، سه سطح از شرح فلسفه اشراق به بازار اندیشه آمد: سطح مختصر که رساله یادشده این منظور را تأمین می‌کند و سطح مفصل که کتاب حکمت اشراق بدان اهتمام ورزیده است؛ و سطح متوسط که کتاب حاضر بدان اختصاص دارد.

باری، جویندگان دانش در باب فهم درست فلسفه اشراق نیازمند دانستن جوهره اصلی این فلسفه‌اند. همان‌گونه که در کتاب حاضر خواهد آمد، جوهره اصلی این فلسفه از سه رکن تشکیل شده است: روش اشراقی، متافیزیک نوری و علم النفس اشراقی. روش اشراقی، در فصل نخست این کتاب بررسی شده است.

در فصل دوم به متافیزیک نوری پرداخته شده است که عهده‌دار بیان نظام سازوار فلسفی حکیم سهروردی است، شیخ اشراق در دستگاه فلسفی اش کل هستی را براساس نور و ظلمت سامان داده است و براساس آن، همه مراتب هستی از خداوند سبحان (نورالانوار) تا عالم ماده (جوهر غاسق) و حتی مباحث معاد را تبیین کرده است. نظام نوری وی در مباحثی همچون علم النفس اشراقی و اخلاق و حکمت سیاسی اشراقی بازتاب داشته است که در همین فصل بدان‌ها پرداخته خواهد شد.

علم النفس اشراقی، نیز رکن سوم است، در فصل دوم و در ذیل مباحثی چون: مقدمات نظام نوری، انوار مدبّره و نیز علم النفس اشراقی بیان شده است.

حکیم سهروردی، افزون بر نظام نوری که برآمده از شهود و تلاش‌های فلسفی او بود، مباحث اثرگذاری دارد که برخی از آنها صرفاً محصول تلاش فلسفی و بحثی‌اند و برخی از آنها تا حدودی به شهود هم مستندند. این دسته مباحث در فصل سوم و با نام «دیدگاه‌های ویژه شیخ اشراق» گرد آمده‌اند. مباحثی همچون: اعتباریت معقولات ثانی، اصالت ماهیت، تشکیک و تشخیص و برخی دیدگاه‌های منطقی وی. نگرش‌های ویژه او در باب معرفت و علم نیز در همین فصل نهاده شده‌اند.

فصل چهارم و فصل پایانی کتاب به تأثیرهای مثبت شیخ اشراق بر فلسفه اسلامی اختصاص دارد. حکیم سهروردی با عرضه فلسفه اشراق، به حقیقت، در تعالی و پیشرفت فلسفه اسلامی تأثیرگذار بود. وجوه این تأثیر و تعالی در این فصل به بحث گذاشته شده و پس از آن به لزوم فراگیری حکمت اشراق اشاره رفته است.

در پایان و به رسم ادب و حق‌شناسی، از جناب حجت‌الاسلام والمسلمین علی امینی‌نژاد که به شایستگی این کتاب را به نگارش درآورده‌اند، تشکر و سپاسگزاری می‌کنم و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند منان خواستارم. همچنین مراتب قدردانی خود از مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که در همه مراحل با همکاری و همدلی، امکان چاپ این اثر را فراهم آوردند ابراز داشته و سپاس و تشکر خویش را از همه کسانی که به نحوی در چاپ این اثر کوشیدند، اعلام می‌دارم.

«بارالها گروهی در مناجاتشان تو را صدا می‌زنند و در محرابشان می‌گیرند و خواهان برکات آسمانی جلال تو هستند و از طاغوت‌ها بیزاری می‌جویند و از حرام دوری می‌کنند و تلاششان را در راه گرانقدر تو مبذول می‌دارند، پس از نزد خودت برای آنها بهره‌ای وافر قرار ده و از نزد خویش برایشان حجت و بینه‌ای یاری‌بخش و روشن‌گر مقرر فرما»^۱.

سیدیدالله یزدان‌پناه

۱۳۹۵/۳/۲۸ ش / ۱۱ رمضان ۱۴۳۷ ق

۱. ترجمه درخواست فرشتگان از خداوند که سهروردی آن را نقل می‌کند (شیخ اشراق، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۲، کتاب حکمة الاشراق، ص ۲۵۱).